

спасти Україну от развала, но он не считался со всеми предвходящими условиями. Ему было очень трудно в министерстве. Дорошенко (попередній міністр закордонних справ - Г.С.) был украинец и набрал всех служащих среди украинцев. Последние ему не доверяли, а он им...» [5;с.15] Зрештою, усі намагання Афанасьєва реально змінити зовнішньополітичний курс Української Держави і спроби врятувати гетьманат за допомогою військ Антанти і Денікіна виявилися безуспішними.

Після переходу влади до Директорії УНР (14 грудня 1918 р.) Г.О.Афанасьєв безперешкодно виїхав в еміграцію у Сербію (тоді – Королівство сербів, хорватів і словенців). І лише там, на чужині, він отримав те, чого по праву домагався у рідній Одесі протягом багатьох років – його обрали на посаду професора у Белградському університеті, де він працював до кінця земного життя (1925 р.)

Джерела і література

1. Очерки истории исторической науки в СССР.Т.3.-М.,1963,с.468.
2. Молок А.И. История Франции нового времени в трудах русских историков // Исторической журнал, 1945. № ½,с.53.
3. Енциклопедія українознавства.-Т.1,1955,с.77; Стрельський Г.В. Діячі України доби Національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.) // Історія в школі.1998,№ 5-6,с.48; Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.). Біографічний довідник.- К.,2000. с.5; Мятівенко В., Головаченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у посталях.-К., 2001,с.64-66; Маркітан Л.П., Афанасьєв Георгій (Юрій) Омелянович // Енциклопедія історії України. Т.1.- К., 2003, с. 152-153(у цій довідці є фактичні неточності).
4. Фор Эдгар. Опала Тюрго 12 мая в 1776 г.- М.,1979.
5. Там само,с. 15.
6. Павлю Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. - Київ-Філадельфія.1995, с.268.
7. Там само, с.316.

Стрельський Г.О. Афанасьєв – дослідувач всесвітньої історії, громадсько-політичний, державний діяч України.

Освітлюється життєвий шлях і діяльність малоизвестного українського історика і дипломата Г.О. Афанасьєва, розглядаються його дослідження проблем всесвітньої історії.

*Ключові слова:*Нова історія, учені - державні діячі, банки, учений-історик, дипломат.

Strelsky G. Afanasev as a researcher of world history, publicly political, state figure of Ukraine

The course of life and career of the little-known ukrainian historian and diplomat G.O.Afanasev is discussed, his researches of world history problems.

Keywords: New history. scientists - statesmen, banks, scientist-historian, diplomat.

94(100) «193»: 327.

Олег ШЕВЧЕНКО

Політико-дипломатичні відносини між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною в 1930 – ті роки.

На основі системного аналізу широкого кола наукової літератури досліджуються тенденції політико-дипломатичних відносин між Радянським

Союзом та нацистською Німеччиною в 1930 – ті роки. Періоді, що і на сьогодні залишається мало дослідженим в історіографії радянсько-німецьких військово-політичних зв'язків першої половини ХХ століття

Ключові слова: політика, дипломатія, співробітництво, договір, протокол, переговори.

Прихід Адольфа Гітлера до влади став другим за значимістю етапом в німецько-радянських відносинах після 1922 р. Центральною ланкою його зовнішньополітичної програми, націленої на завоювання та світового панування і стала найважливішим рушійним чинником зовнішньої політики Третього рейху. На перше місце було поставлене питання про завоювання „життєвого простору” на Сході за рахунок СРСР. Однак шлях до реалізації цього задуму був важким, хоча антирадянська спрямованість політики нового рейхсканцлера була відразу ж очевидна.

Під кінець другого місяця перебування націонал-соціалістів при владі за рекомендацією керівництва МЗС, стурбованого реальною перспективою серйозного погіршення німецько-радянських відносин в обстановці наростаючої ізоляції рейху на міжнародній арені, Гітлер, виступаючи 23 березня 1933 р. на першому засіданні нового складу рейхстагу, приділив особливу увагу відносинам з СРСР. Він підкреслив, що „боротьба з комунізмом в Німеччині - наша внутрішня справа”, і „міждержавні відносини з іншими державами, з якими нас пов'язують спільні інтереси, не будуть цим порушені” Могло скластися враження, що, незважаючи на широку антирадянську кампанію, що супроводжувалася численними інцидентами, потерпілими в яких були громадяни СРСР, що працювали в Німеччині, а також спільні підприємства, чия діяльність була або вкрай утруднена, або паралізована, новий уряд разом з тим, як і раніше зацікавлений в підтримці з Радянським Союзом взаємовигідних відносин. У кінці лютого Гітлер дав згоду на укладення кредитної угоди з СРСР на суму 140 млн. рейхсмарок [1;с.113].

Через два місяці рейхсканцлер прийняв радянського посла Л. Хінчука і заповнив його, що Німеччину з СРСР „пов'язують взаємні інтереси”, та й „труднощі і вороги у них спільні. І, нарешті, на початку травня, через два роки після підписання Московського протоколу про продовження Берлінського договору, його ратифікують, договір знову отримує юридичну силу.

Однак Німеччина швидко відновила свій військово-економічний потенціал за допомогою американських і англійських монополій. Нацистська Німеччина стала на шлях мілітаризації, грубого порушення міжнародних договорів і підготовки війни за переділ світу та встановлення світового панування.

У жовтні 1933 р. Німеччина вийшла з Ліги Націй. У березні 1935 р. після порушення статей Версальського договору в країні була введена загальна

військова повинність. У вересні 1936 р. Гітлер проголосив: „Через чотири роки ми повинні мати боєздатну армію. Через чотири роки економіка Німеччини повинна бути готова до війни”. За шість з половиною років на військові цілі в Німеччині було витрачено понад 90 млрд. рейхсмарок. Військове виробництво в 1933-1939 рр. збільшилося в 10 разів. У короткий термін нацистському керівництву вдалося створити величезну армію, що була оснащена першокласною технікою. До 1938 р. чисельність збройних сил в Німеччині склала вже близько 3 млн. осіб.

У свою чергу, у грудні 1933 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про розгортання боротьби за створення ефективної системи колективної безпеки в Європі. Відповідно до цієї постанови Наркомвідділ розробив план створення подібної структури. Запропонована СРСР ідея створення системи колективної безпеки передбачала укладення договору про взаємний захист від агресії колективними зусиллями всіх зацікавлених європейських держав, надання один одному негайної військової допомоги у разі нападу на одну зі сторін. Політика колективної безпеки спиралася на об'єктивну можливість об'єднання різних політичних сил у боротьбі за запобігання війни і була спрямована на забезпечення спільних дій всіх революційних, демократичних і антивоєнних сил. Ця політика виходила з ідеї, що тільки єдиний фронт миролюбних сил, тільки колективні дії держав, яким загрожувала агресія, могли стати перпоною новій світовій війні [2].

Разом з тим з жалем доводиться визнати, що створенню системи колективної безпеки в передвоєнні роки перешкодили не тільки короткозорі дії західних політиків, але і серйозні політичні прорахунки радянської влади, пов'язані з культом особи Сталіна, привнесенням в дипломатію, у сферу міждержавних відносин засобів і методів, характерних для адміністративно-бюрократичної системи. До них можна, наприклад, віднести імперські амбіції Сталіна, його нігілістичне ставлення до західної демократії, негативні оцінки міжнародної соціал-демократії як спільниці реакційних сил. Все це завадило в кінцевому рахунку створенню широкого антифашистського фронту.

Є всі підстави вважати, що на англо-франко-радянських переговорах 1939 р. радянська сторона зайняла занадто жорстку, безкомпромісну позицію, не проявила необхідної гнучкості, тієї міри відповідальності, далекоглядності, які так необхідні були в екстремальній ситуації. Зокрема, на переговорах радянська сторона виступила з імперськими претензіями щодо включення Фінляндії і прибалтійських держав до сфери інтересів СРСР [3;с.208].

1935-1936 рр. пройшли під знаком інтенсивних пошуків радянською стороною діалогу з берлінськими керівними колами. Влітку 1935 р. довірена особа Сталіна Д.Канделакі, радянський торгпред у Німеччині, веде переговори з президентом рейхсбанку Я.Шахтом. Мета – розширити досягнуту у березні того ж року кредитну угоду строком на 5 років. Саме ця

угода дала Сталіну привід заявити на засіданні політбюро ВКП(б), що, надаючи СРСР такі великі займи (200 млн. марок), Гітлер не може воювати проти СРСР. Ділові кола, а „саме вони правлять”, не можуть йому це дозволити [4;с.48].

Тривалі перипетії весни – літа 1939 року завершилися підписанням 19 серпня господарського договору, а 23 серпня – пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною. Це означало хоча й тимчасовий, а все ж союз двох диктаторів. Гітлерівська схема політичного маніпулювання в Європі була на той час завершена.

Радянсько-німецькі переговори здійснювалися в умовах політичного цейтноту. У ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. у присутності Сталіна, Молотов і Ріббентроп підписали поспішно узгоджені радянсько-німецькі документи: „Договір про ненапад”, за умовами якого сторони зобов’язалися не втручатися у збройні конфлікти проти один одного протягом 10 років з моменту підписання документа, і „Тасмний протокол”, відповідно до якого Німеччина взяла на себе низку односторонніх зобов’язань:

- У разі германо-польського збройного конфлікту німецькі війська не повинні були просуватися далі кордону річок Нарев, Вісла, Сан і вторгтися до Фінляндії, Естонії і Латвії;

- Питання про збереження єдиної Польської держави або її розчленування мало вирішуватися в ході подальшого розвитку політичної ситуації в регіоні;

- Німеччина визнавала зацікавленість СРСР у Бессарабії.

Договір про ненапад був опублікований 24 серпня 1939 р. Верховна Рада СРСР 31 серпня 1939р. без обговорення ратифікувала тільки текст Договору про ненапад [5;с.31].

Договір мав „секретний додатковий протокол” про розмежування „сфер впливу” у Східній та Південно-Східній Європі. Передбачалося, що в разі війни Німеччини з Польщею німецькі війська можуть просунутися до так званої „лінії Керзона”, інша частина Польщі, а також Фінляндія, Естонія, Латвія і Бессарабія визнавалися „сферою впливу” СРСР. Доля Польщі буде вирішена „в порядку дружньої обопільної згоди”. На другий день після ратифікації договору 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. СРСР повинен був відповідно до домовленостей також ввести свої війська до Польщі, проте Молотов домовився про невеличку відстрочку, заявивши послу Німеччини в СРСР В.Шуленбургу, що внаслідок того, що Польща розвалюється на шматки, Радянський Союз повинен прийти на допомогу українцям і білорусам, яким „загрожує” Німеччина, що дозволяло Радянському Союзу не виглядати агресором [6;с.93].

Звістка про укладення радянсько-німецького договору про ненапад стало цілковитою несподіванкою не тільки для світової, а й для радянської громадськості. Після підписання цього договору Лондон і Париж повністю

втрапили інтерес до СРСР і почали шукати способи отримання від Німеччини зобов'язань на майбутнє, більш міцних, ніж ті, які вона дала під час Мюнхенського наради.

Документи свідчать про те, що на другий день після підписання договору про ненапад з Німеччиною, Сталін, перебуваючи в крайній невпевненості щодо порядності Гітлера, намагався схилити Англію і Францію до продовження військових московських переговорів. Але ніякого відгуку на ці пропозиції не надійшло.

В історичній науці існують різні точки зору на питання про необхідність підписання договору про ненапад з Німеччиною.

Радянські, українські, російські, польські, британські, західнонімецькі та інші історики-дослідники цього періоду - визнають, що 19 - 20 серпня 1939 р., у момент згоди Сталіна на приїзд Ріббентропа до Москви для остаточного виокремлення намірів Німеччини, Радянському Союзу не було залишено вибору. Поодинці СРСР запобігти війні не міг. Союзників - Англії і Франції йому знайти не вдалося. Залишалося думати про те, як не потрапити у вир війни, до якої в 1939 р. СРСР був готовий ще менше, ніж у 1941 р.

Щоправда, є й інша точка зору на цей рахунок. Деякі історики вважають, що Німеччина в 1939 р. також не була готова до війни з СРСР. Можливо, це так, але разом з тим не можна було не рахуватися з дуже очевидною ймовірністю угод Берліна з іншими західними державами проти Радянського Союзу.

Оцінюючи договір про ненапад з позицій сьогодення можна відзначити, що для СРСР він мав як позитивні, так і негативні наслідки.

Позитивні:

- Радянський Союз уникнув війни на два фронти, оскільки договір зробив тріщину в японо-німецьких відносинах, деформував умови антикомінтернівського пакту на користь СРСР;

- Кордон, з якого Радянський Союз міг вести початкову оборону, був відсунутий на кілька сот кілометрів від Ленінграда, Мінська та інших центрів;

- Договір сприяв поглибленню розколу західного світу на два ворогуючі табори, зірвав плани західних держав направити агресію на схід, перешкодив їхньому об'єднанню проти СРСР. Західні держави змушені були рахуватися з Радянським Союзом як з військовою та політичною державою, яка має право визначати свої інтереси на політичній карті світу.

Негативні:

- Договір підірвав моральний настрій радянського народу, боєздатність армії, прислав пильність військового і політичного керівництва СРСР, дезорієнтував демократичні, миролюбні сили, і, тому, став однією з причин невдач радянської сторони у початковий період Великої Вітчизняної війни;

- Збільшилися звинувачення на адресу Радянського Союзу з боку західних держав у підтримці агресора і розв'язанні війни;
- Був підірваний міжнародний авторитет СРСР як послідовного основного борця проти нацизму [7].

Оцінюючи пакт, Л.Троцький, який стояв біля витоків німецько-радянського співробітництва в 1920-ті роки, писав: „Для нападу на Польщу і для Війни проти Англії та Франції Гітлеру необхідний був доброзичливий „нейтралітет” СРСР... плюс радянська сировина. Політичний і торговий договір забезпечусь Гітлеру і те, і інше”. Після підписання пакту про ненапад стримуючі фактори, які стояли на шляху гітлерівської агресії, були усунені [8;с.121].

Зростання військової загрози поставило СРСР перед необхідністю прискорення економічного розвитку, всебічного нарощування військово-промислового потенціалу. З 1939 р. по червень 1941 р. частка військових витрат у бюджеті країни збільшилася з 26% до 43%. Випуск військової продукції в цей час більш ніж в 3 рази випереджав загальні темпи промислового зростання. На сході країни будувалися оборонні заводи, підприємства-дублери. До літа 1941 р. там вже знаходилося майже 1/5 всіх військових заводів. Освоювалося виробництво нових видів військової техніки, деякі зразки якої (танки Т-34, реактивні міномети БМ-13, штурмовики ІЛ-2) перевершували всі зарубіжні аналоги. 1 вересня 1939 був прийнятий закон про загальний військовий обов'язок. Чисельність збройних сил з серпня 1939 по червень 1941 р. зросла з 2 до 5,4 млн. чоловік. У 1939 р. була розширена мережа військово-навчальних закладів, відкрито понад 40 нових сухопутних і авіаційних училищ. До початку війни офіцерські кадри для армії і флоту готувалися в 19 академіях, на 10 військових факультетах при цивільних вузах, у 7 вищих військово-морських училищах, 203 військових училищах. У першій половині 1941 р. у війська було направлено з училищ та академій близько 79 тис. осіб [9;с.186].

Однак величезні зусилля, що вживали для форсованого нарощування військово-промислового потенціалу, багато в чому зводилися нанівець фізичним і моральним терором, що встановився в країні в 1930-і роки. У результаті СРСР запізнився з переведенням економіки на воєнні рейки та реорганізацією армії, крім того, сама ця робота супроводжувалася найбільшими помилками та прорахунками. Затягувалося виробництво нових зразків військової техніки. Величезна кількість конструкторів та інженерів були заарештовані, деякі з них працювали в подальшому в спеціальних конструкторських бюро, на яких працювали ув'язненні. Через репресії лихоманило цілі галузі оборонної промисловості.

Витоки трагічних прорахунків радянського керівництва в 1939-1941 рр. корінилися в самій тоталітарній системі, що існувала в країні. Будучи гранично централізованою, вона не допускала демократичного механізму

формування рішень, обговорення, альтернативних варіантів (у разі небажання харизматичного вождя) і вже тим більше можливості опанування його ідеями. Ця система не дозволила ефективно вирішити накопичені проблеми військово-економічним потенціалу і стала причиною нових трагічних помилок вже у воєнні роки.

Джерела і література

1. Wollstein G. Vom Weimarer Revisionismus zu Hitler. Das Deutsche Reich und die Grossmächte in der Anfangsphase der nationalsozialistischen Herrschaft in Deutschland. - Bonn, 1973. - S. 113.
2. Детальніше дивись: Семиряга М. И. Тайны сталинской дипломатии 1939—1941. - М., 1992.
3. Мельников М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941. - М., 2000. - С. 208.
4. Грубайчук А.Ф. Червона армія і рейхсвер у 20-ті роки // Український історичний журнал. - 1993, №1. - С. 48.
5. Фляйшхауэр И. Пакт Молотова — Риббентропа: Германская версия // Международная жизнь. 1991, № 7. - С. 31.
6. Семиряга М. И. Советско-германские договоренности в 1939 — июне 1941 г.: взгляд историка // Советское государство и право. 1989, № 9. - С. 93.
7. Дюков А. Р. Пакт Молотова-Риббентропа в вопросах и ответах. - М., 2009.
8. Грубайчук А.Ф. 1939 год к истории советско-германского сговора. - К., 1994. - С.121.
9. Хохлов Е. Военная экономика СССР накануне и в годы Второй мировой войны. - М., 2005. - С.186.

Шевченко О.Т. Политико-дипломатические отношения между Советским Союзом и нацистской Германией в 1930 – е годы.

В статье на основе системного анализа широкого круга научной литературы исследуются тенденции политико-дипломатических отношений между Советским Союзом и нацистской Германией в 1930 – е годы. Период, что и на сегодняшний день остается наименее освещенным в историографии советско-немецких военно-политических связей первой половины XX столетия.

Ключевые слова: политика, дипломатия, сотрудничество, договор, протокол, переговоры.

O.T. Shevchenko Political and diplomatic relations between Soviet Union and nazi Germany in 1930 are e years.

In the article on the basis of analysis of the systems of wide circle of scientific literature the tendencies of political and diplomatic relations are investigated between Soviet Union and nazi Germany in 1930 are e years. Period, what to date remains the least lighted up in historiography of Soviet-German military-political connections of the first half of XX of century.

Keywords: politics, diplomacy, collaboration, agreement, protocol, negotiations.

УДК 94 (479.243) «1993/2003»:32.

Яна ЩИПЕЦЬ

Спроби врегулювання Нагірно-Карабахської проблеми за президентства Г.А. Алієва (1993-2003 рр.)

Досліджується роль президента Азербайджану Г.А.Алієва в процесі врегулювання Нагірно-Карабахської проблеми, його намагання забезпечити захист територіальної цілісності республіки. Акцентується увага на співпраці президента з міжнародними організаціями, зокрема з ОБСЄ, що відіграло провідну роль при вирішенні даної проблеми мирним шляхом.

Ключові слова: Нагірний Карабах, вірмено-азербайджанський конфлікт, ОБСЄ, Мінська група.